

ÖMER HAYYAM VE KAYSIN KULİYEV

Omar Hayyam and Kaysyn KuliyeV

M. Said ARBATLI *

Öz: 1930'lu yıllarda ilk edebî ürünlerini yayımlamaya başlayan Kaysın KuliyeV, Karaçay-Malkar edebiyatının en önemli şairi kabul edilmektedir. Kendi döneminde tüm Sovyetler Birliği'nde iyi bilinen şairin ünü Demir Perde'nin sınırlarını da aşmış, eserleri yüz yirmi dile çevrilmiştir. En temelde kendi halkının zengin sözlü edebiyatından beslenen Kaysın, bunun yanında Doğu ve Batı'dan çok geniş bir yelpazede okumalar yapmış ve bunlardan az ya da çok etkilenmiş, yararlanmışır. Bu bağlamda, Ömer Hayyam'ın şairin kültür dağarcığında özel bir yeri vardır. Hayyam için bir şiir de kaleme almış olan Kaysın KuliyeV, Ömer Hayyam'ın hem şiirinden hem de hayat felsefesinden etkilenmiş, şiirlerinde de Hayyam'inkine benzer bir dünyaya bakış sergilemiştir. Bazı yönlerden büyük benzerlikler karşımıza çıkarken bazı konularda Kaysın fikren Hayyam'dan ayrılmaktadır. Bu çalışmada, Ömer Hayyam'a atfedilen rubailerde en çok üzerinde durulan temalara Hayyam'ın ve KuliyeV'in bakış açıları karşılaştırılarak benzerlik ve farklılıklar tespit edilecek, bundan yola çıkılarak da Hayyam'ın KuliyeV üzerindeki etkisi belirlenmeye çalışılacaktır.

Anahtar kelimeler: Ömer Hayyam, Kaysın KuliyeV, Karaçay-Malkar edebiyatı, Hayyam felsefesi

Abstract: Kaysyn KuliyeV who began publishing his first literary works in 1930s is considered the most distinguished poet of Karachai-Balkar literature. During his time he was well known all over the Soviet Union and his reputation reached beyond the 'Iron Curtain' and his works have been translated into one hundred twenty languages. Basically fed by his people's oral literature KuliyeV read Western and Eastern literature as well. Naturally these literature have somewhat affected him. In this respect Omer Hayyam has a special place in his cultural accumulation. Writing poems for Hayyam, KuliyeV has been affected by his poetry and his philosophy. Therefore he presents a world similar to Hayyam's in his poetry. Although there are very similar views, sometimes KuliyeV differs from Hayyam in some aspects. In

Makale Gönderim:
13.10.2015
Kabul Tarihi:
03.12.2015

---

* Yrd. Doç. Dr., Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi, marbatli26@gmail.com

this work we will focus on Hayyam's and Kuliyev's approach towards the most appearing topics in quatrains which is attributed to Hayyam. By doing so similarities and differences will be revealed and thus Hayyam's effect on Kuliyev will be analyzed.

Key Words: Omer Hayyam, Kaisyn Kuliyev, Karachai-Balkar Literature, Hayyam's Philosophy

GİRİŞ

Edebiyat, müzik, resim, mimari ya da sinema... Hangi dalda olursa olsun her bir sanatçı kendi döneminde yaşayan veya kendisinden önce yaşayıp eser bırakmış başka sanatçı (lar) dan az ya da çok etkilenmektedir. Burada önemli olan etkilendiklerini taklit edip etmediğidir. Büyük sanatçı her ne kadar sanatsal anlamda pek çok şeyle beslense de bunları kendi ruhunun süzgecinden geçirip kabiliyetiyle yoğurarak yeni ve özgün bir eser ortaya koyar.

Karaçay-Malkar şairi Kaysın Kuliyev de bu kategoride sayabileceğimiz önemli bir sanatçıdır. Yaşadığı ülkenin “özgün ve özgür” eser ortaya koymanın çok zor olduğu bir dönemde edebiyat hayatına atılmış olmasına rağmen, kendine has bir söyleyiş ortaya koymayı ve kalemini ideolojiye esir etmemeyi başarmıştır.

1917 yılında bugünkü Kabardin-Balkar Cumhuriyeti'nin Yukarı Çegem bölgesinde dünyaya gelen Kaysın Kuliyev, ilk ve orta öğrenimini memleketinde tamamladıktan sonra Moskova'daki Lunaçarskiy Devlet Tiyatro Enstitüsü'nde okudu, akşamları ise SSCB Yazarlar Birliği'nin Edebiyat Enstitüsü'nde verilen yüksek edebiyat kurslarına devam etti. Çocuk yaşta şiir yazmaya başlayan Kaysın, kısa zamanda dikkat çekti. II. Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle birlikte gönüllü olarak askere gitti ve paraşütçü olarak Alman ordusuna karşı savaştı (Hacilanı vd., 2002: 371). Cepheye ciddi şekilde yaralanan şair burada gördüklerini ömrü boyunca unutmadı. Bu etki savaştan çok sonra dahi zaman zaman şiirlerine yansımıştır. 1944 yılında tüm halkıyla birlikte Kaysın'ın hayatında yeni ve çok acı bir dönem başladı. SSCB Yazarlar Birliği'ndeki dostları, özellikle de Boris Pasternak'ın çabalarıyla kendisi için özel izin alınmasına rağmen, Stalin'in emriyle topyekûn sürgün edilen halkının ardından kendi isteğiyle Kırgızistan'a sürgüne gitti (Kuliev, 1975: 20-22). Yaklaşık on dört yıl boyunca sürgün hayatı yaşayan şairin kitaplarını bastırması hatta şiir yazması yasaklanmıştır. 1957 yılında geri dönüş izni verilince yine halkıyla birlikte anavatanı Kafkasya'ya dönmüş ve edebî çalışmalarına hız vermiştir. Kitapları ardı ardına yayımlanmaya başlayan Kaysın'ın şiirleri her kesim tarafından sevilerek okunmuş, ünü kısa zamanda Sovyetler Birliği sathına, hatta Asya ve Avrupa'ya yayılmış, şiirleri yüz yirmi dile çevrilerek yayımlanmış ve dünyanın pek çok yerinden davet alarak pek çok ülkeyi gezmiştir. Hayattayken Maksim Gorki Edebiyat Ödülü ve Sovyetler Birliği Devlet Ödülüne layık görülen Kuliyev, öldükten sonra da Sovyetler Birliği'nin en saygın ödülü sayılan Lenin ödülüyle taltif edilmiştir. Bu arada milletvekili de seçilen Kaysın uzun yıllar devlet adamı olarak da görev yapmıştır (Tolgurlanı, 1963: 2). Bütün hayatı boyunca pek çok zorlukları tecrübe eden Kaysın Kuliyev 1985 yılında, henüz genç denebilecek bir yaşta hayata gözlerini yummuştur.

Asıl adı Gıyaseddin Ebu'l Feth Ömer İbni İbrahim'el Hayyam Nişapurî olan Hayyam ise İran'ın Nişapur kentinde dünyaya gelmiş olan büyük bir düşünür, bilim

adamı ve şair olarak bilinmektedir (Kenar, 2014: 9). Doğum tarihi tam olarak bilinmemekle beraber 1048 yılında doğduğu kabul edilmektedir (Polat, 2008: 20).

Ömer Hayyam yüzyıllardır ilgili insanların kafasını meşgul eden bir muammadır. Hakkındaki pek çok konuda kesin bilgiler olmamasından dolayı, hakkında yapılan yüzlerce araştırmaya rağmen herkes onu kendine göre yorumlamıştır ki işin aslı bu durum da kafaları daha da karıştırmaktadır. Bazı araştırmacılar Hayyam'ı "oryantalizmin ortaya çıkartıp Müslümanlara model olarak sundukları bir şahsiyet", "Batılıların 19. asırda tasarladıkları kültürel bir proje" olarak görürken (Coşkun, 2013), bazıları ise onun akıl yoluyla Allah'ı bulmaya çalışan bir arif olduğunu iddia ederler (Pûrnâmâdârîyân). Her ne kadar Coşkun (2013) Hayyam'ın 19. asırda tanındığını, Osmanlı hatta İran şairlerinin onu tanımadığını iddia ediyor olsa da; Nefî, Eşref Paşa, Belîğ gibi Divan şairlerinin bazı şiirlerinden Hayyam'ın o dönemlerde de rubaîde kıyas unsuru olarak kabul edilecek kadar meşhur olduğu anlaşılmaktadır (Yekbaş, 2009: 1180-1184). Büyük Selçuklu veziri Nizamülmülk'ün yakın dostu olan Hayyam, Selçuklu sultanı Melikşah tarafından İsfahan'a davet edilmiş ve sarayın müneccimbaşı olarak atanmıştır. Hayyam'ın rubaileri dışında cebir, geometri, fizik, müzik ve felsefe hakkında da eserleri, astronomiyle ilgili de önemli çalışmaları vardır (Güzelyüz, 2011).

1. Kaysın Kuliyeve ve Ömer Hayyam

Hayyam sadece rubaî biçiminde şiir kaleme aldığı bilinmektedir. Hayyam'ın rubailerinin sayısı, hatta hangi dördlüklerin kesin olarak ona ait olup olmadığıyla ilgili bilgi yoktur. Fakat farklı baskılardaki sayı farklılıkları ona atfedilen pek çok dördlüğün olduğu izlenimini güçlendirmektedir. Ömer Hayyam incelemecilerine göre Hayyam rubailerinin sayısı yüz kadardır (Kırca, 2013: 23); buna karşın Hayyam tarafından yazıldığı ileri sürülen beş bine yakın rubaî olduğu tahmin edilmektedir (Kenar, 2014: 18). Fakat bunun daha da ötesinde, "*Kim bilir? Belki de Hayyam gerçekten bir tane bile rubaî yazmadı. Sonuçta, kendi el yazısı ile yazılmış herhangi bir dördlük bulunamadı.*" (Kenar, 2014: 24).

Gerçekten ona ait ya da değil; fakat Hayyam'a atfedilen rubailerin içerdiği fikir ve felsefenin yüz yıllardır tüm dünyada insanları etkilediği muhakkaktır. Bizim de bu çalışmada esas aldığımız, Ömer Hayyam'ın şiirlerinden yorumlanarak çıkarılmış ve onunla ilgili yapılmış araştırmalarda hemen hemen ortak olarak belirtilen hayat görüşü ve felsefedir.

Hayyam'ı Batınî şiirin en önemli temsilcilerinden biri olarak kabul eden Öztürk (2014: 18) onun sanatı ve dünyaya bakışı ile ilgili karakteristik özellikleri şu şekilde sıralamaktadır: 1. Akılcı düşünceye sahiptir. 2. Bu dünyayı yaşamayı salık verir. 3. Haksızlıklara karşı durur. 4. Şiirlerinde "Aşk, şarap, dünya, insan hayatı, yaşama sevinci, geçici dünya" temaları konu edinilmiştir. 5. Şiirlerinde felsefe ön plandadır. 6. Hümanist görüşleri savunmaktadır. 7. Şiirlerinin temel özelliklerinden biri sade ve kolay anlaşılır olmasıdır.

Kaysın Kuliiev'in şiirlerine baktığımızda da yukarıdaki maddelerle büyük oranda benzeştiğini görmekteyiz; ancak hem tematik anlamda hem de hayata bakış anlamında arada bazı farklar vardır. Kaysın da şiirlerinin dışında, kişisel hayatında da daima dik durmuş, haksızlıklara karşı olmuştur. Şiirleri felsefi derinliğe sahip olmasına rağmen sade ve anlaşılırdır. Şiirde sanat gösterisi yapmanın gereksiz olduğunu düşünmektedir (Kuliev, 1975: 397). İçinde yetiştiği Sovyet sisteminin de etkisiyle "Toplum için sanat" ilkesini savunmuştur. Akılcı düşünceye ve hümanist bir anlayışa sahiptir. Dünyaya bağlıdır, yaşamayı sever; ancak Hayyam'daki gibi bir hedonistlik ve bedbinlik görülmez.

Tema yönüyle baktığımızda da Kaysın'ın Hayyam'ın dörtlüklerinde karşımıza çıkan aşk, dünya hayatı ve nitelikleri, ölüm, yaşlılık, yaşama sevinci gibi konuların dışında da pek çok mevzuya dair şiirler kaleme aldığı görülür. Kuliiev özellikle şiirlerine en sık konu ettiği vatan, tabiat temaları ve sosyal konulu şiirleriyle Hayyam'dan ayrılır. Burada bir meseleye de izah getirmekte yarar var: Kaysın Kuliiev büyük oranda yaşadığıyla yazdığı paralel giden bir sanatçıdır. Dolayısıyla da onun şiirinin büyük oranda kendisini yansıttığını söyleyebiliriz. Ömer Hayyam'ın şiirleri içinse aynı şeyi söylemek zordur. Zira daha önce de ifade ettiğimiz gibi, bu rubailerin kesin olarak Hayyam'a ait olduğunu söylemek dahi mümkün değildir. Dolayısıyla bu çalışmada – olabildiğince şairlerinden bağımsız olarak- sadece elimizdeki şiirler esas alınacaktır. Bu bağlamda, her iki sanatçının ele aldığı temalardan ortak olanlarını ayrı başlıklar halinde ele alarak iki şairin bu konulara bakış açılarını ortaya koymak, Hayyam'ın Kaysın üzerindeki etkisini belirleme konusunda faydalı olacaktır. Çalışmada Hayyam'ın etkisi incelendiği için de yapılacak karşılaştırma onun şiirlerinde en sık karşılaştığımız temalar üzerinden yapılacaktır.

1.1. Aşk/ Sevgi

Şiir denilince ilk akla gelen tema aşk olmakla birlikte şiirlerinde hiç bu olguya yer vermemiş şairler de tabii ki mevcuttur. Hayyam ile Kaysın hem aşk hem de "sevmek" ile ilgili şiirler kaleme almışlardır; fakat aralarında birtakım farklar mevcuttur.

Hayyam belirli bir sevgiliye olan aşkını dile getiren hiçbir şiir yazmamıştır. Bu şiirler daha çok Divan şiirindeki gibi muhayyel bir sevgiliye/ güzele hitaben yazılmıştır ki bu da –Divan şiirinin de dayandığı temellerden olan- İran şiir geleneğine uygun bir yaklaşımdır. Hayyam'ın şiirlerinde sevgili, çoğunlukla, şaraptan bahseden dörtlüklerde içki meclisinin ortamını tamamlayan bir unsur gibidir. Bunun yanında, aşkı/ sevgiyi bir kavram olarak ele alan, adeta onu farklı biçimlerde tanımlayan dörtlükleri de mevcuttur ve dikkat çekicidir. Bunların içinde sevmek fiilini adeta kutsayan, onu her şeyin üstünde ve "hayatın manası" olarak (Kırca, 2006: 107) gören,

Sevgiye yer vermemişsen gönlünde:
Ha mescitte olmuşsun ha kilisede.

Aşk defterine yazılmışsa adın;
Cennet, Cehennem kaygısından sana ne? (Kırca, 108)
gibi dörtlükler olduğu gibi, Divan şiirinde sıkça karşılaşılan “rind-zahid” karşılaştırmasının yapıldığı rubailer de görülür:

Medresenin sözü vardır, tekkenin hali,
Sözden, halden öteye gider, aşkın yolu.
Müftünün, vaizin en iyisini getirsen
Aşkın mahkemesinde tutulur dili (Kenar, 2014: 305).

Ayrıca, Fuzuli'nin “Aşk imiş her ne var âlemde, ilm kîl ü kâl imiş ancak.” şeklinde ifade ettiği düşüncenin paralelinde bazı dizelere de rastlanmaktadır.

Hayyam'ın şiirlerinde görülen aşkın tasavvufî manalar ihtiva ettiğini iddia edenler de olmakla birlikte araştırmacıların çoğu onun kastının maddî olduğunu düşünmektedirler.

Kaysın ise aşkı dile getiren şiirlerini çoğunlukla ismi dahi belli¹ kadınlara yazmıştır; fakat aşk/ sevgi kavramını müstakil olarak konu edinen şiirleri de mevcuttur. Sevdiği kadınlara yazdığı bu şiirlerde en çok dikkat çeken nokta, çoğunda sevgiliyle tabiatın özdeşleştirilmesidir. Şair en çok sevdiği iki varlığı birlikte anar: Vatan tabiatı ve sevgili. Bu dizelerde adeta tabiat sevgili, sevgili de tabiattır. Çoğunlukla sevdiğini tabiattan benzetmelerle anlatır:

Senin kara saçların, uzun saçların
Dökülürünce arkana,
Bakıyorum da benziyor o
Bedik³'te sağanak yağmura.

Sen gülünce, dişlerini
Yüce Dıhtav²'in karına
Benzetiyorum, aydınlık sesini
Dağ pınarlarının avazına (Kuli, 2007: 95)

Kesin olarak söyleyebileceğimiz ise ondaki aşkın maddî ve dünyevî olduğudur. Tıpkı Hayyam gibi o da sevgiyi üstün bir makama yerleştirir. Bir şiirinde “Dünyada nasıplilerdendim: Aşkı tecrübe ettim, işimi yaptım.” der. Bundan da anlaşılabilceği gibi Kaysın hayatta mutlu olmanın sırrını yüreği sevgiyle dolmak ve üzerine düşen vazifeyi hakkıyla yapmak olarak özetlemektedir. Ona göre pek çok kötülüğün, savaşın, çirkinliğin olduğu bu dünyada insanları kurtaracak olan aşk/ sevgidir. O her zaman sevginin, iyiliğin kötülüğe, savaşa, nefrete galip geleceğine inanır (Arbatlı, 2012: 250-251). Bu hislerini 1984 yılında, yani ölümünden bir yıl önce Rostov'da hastanede yatarken yazdığı “Uruş Bla Süymeklik (Savaş ile Sevgi)” adındaki şiirinde dile getirir:

¹ Kaysın Kuliye'ın ilk gençlik yıllarında ve savaş döneminde ilk aşkı Leyla'ya; Kırgızistan'da sürgündeyken önce Natifat isimli bir kıza, daha sonraları ise aynı zamanda evlendiği Maka'ya; son olarak da altmış yaşındayken yaptığı son evliliğinin kahramanı genç Elizat'a yazdığı şiirleri mevcuttur.

² Kabardin-Balkar bölgesinde bir dağ.

³ Kafkasya'da bir vadi.

Savaş öldüremedi sevgiyi.
Mermiden, toptan da güçlüdür o,
Kana boğsa da yeri, göğü,
Savaş gidiyor, sevgi kalıyor (Kuli, 2010: 288).

1.2. Dünya, Hayat

“Hayyam 'ın felsefi yönü ağır basan pek çok rubaisinde insanın yokluktan gelip yokluğa gittiği ve bu sebeple içinde bulunulan anın iyi değerlendirilmesi gerektiği düşüncesi hâkimdir. Hayyam varlığı bir muamma olarak görmekte ve bu muammayı çözmeye çalışmanın boşuna olduğunu söylemektedir.” (Kırlangıç, 2007: 68) Bundan dolayı da insan “alabildiğine yaşmalı”, vaktini boşa geçirmemelidir:

Bir tek soluğun bile boşa gitmesin,
her solukta alabildiğine yaşa,
bu dünya bahçesinin anasıdır yaşamak.
Ama durmaz, uçar gider yel gibi (Kadir, 1969: 80).

Burada belirtmeliyiz ki Hayyam'ın gerçek hayatı ile ona atfedilen şiirlerde gördüğümüz dünyaya bakış birbiriyle tezat oluşturmaktadır. Rubailerde dünyada geçirilen kısa zamanın zevk ve eğlence içinde geçirilmesi salık verilirken, onun gerçek hayatında bu şekilde yaşamadığı bilinmektedir. Hayyam bütün ömrünü ilmî çalışmalarla, fikir, felsefe ve araştırmayla geçirmiş; mütevazı bir hayat sürmüştür. Ardında bıraktığı farklı pek çok bilim dalında yazılmış eserleri, buluşları bunun en büyük ispatıdır. Bununla birlikte onun edebî anlamdaki etkisi şiirleri vasıtasıyla olduğu için çalışmada onun rubaileri esas alınacaktır.

Şiirlere göre insan için Cennet de Cehennem de dünyadadır. Esasen dünyanın bizzat kendisi yalandır, aldatmacadır, gelip geçicidir. Bu rubailere göre Hayyam bu adaletsiz, acılarla dolu dünyaya geldiğine bin pişman gibidir. Bundan dolayı, hiç yaratılmamış olmayı bir nasip olarak görür. Fakat madem bu dünyaya gelmişiz, o zaman açgözlülük etmeden, hırsla kapılmadan elinde olan anını zevk içinde geçirmeye bakmak, yani dünyada kendi cennetini yaratmak en iyisidir:

Dünya yıkık ömür sarayımızdır, Ceyhun akan kanlı gözyaşımızdır, Cehennem çektiğimiz sıkıntılar, Cennetse hoş geçen bir anımızdır. (Kırca, 2006: 79-80)	İki kapılı bu handa insanın nasibi: Can verme korkusu ve gönül derdi madem ki: En mutlu bir nefesçik yaşayandır âlemde Ve en kaygısız dünyaya hiç gelmeyen kişi.
--	---

Hayyam hakkında etraflı bir incelemesi bulunan Seratlı (2006: 75) onun dünya ve hayata bakışını ve esasen ondan önce ya da sonra pek çok kişi tarafından da dile getirilen bu düşünce tarzını ifade ettiği rubailerin çok sevilme sebebini çok iyi özetlemiştir: *“Şiirlerinde din bağı, vatan sevgisi, insanlığa hizmet amacı gözetmeyen Hayyam 'ın kendine özgü bir düşünüşü, kâinat hakkında özel bir felsefesi vardır. Onun*

inancına göre şarap içmek, gençleri ve güzelleri sevmek, mehtabı seyretmek, müzik dinlemek, seher yeli, yeni açmış güller bir rüya gibi gelip geçen yaşamın gerçekleridir. Hayyam bizlere 'her şey boşve geçicidir; öyleyse hemen şimdi zevkimize bakalım, hayatın amacı ancak budur!' der. Ama bunları o kadar olağanüstü bir sanatla ifade eder ki bu şiirsel ifade, taklit edilemeyen bir üslup olarak kendisine münhasır kalmıştır." Bu bağlamda diyebiliriz ki Hayyam hayata bir anlam yüklemeyi. İnsanın yaratılışının da bir amacı yoktur.

Sır saklamasını bilersen Hayyam söyler,
İnsanoğlu nedir, ne yapar, ne eder;
Dert çamuruyla yoğrulup gelir dünyaya,
Yer, içer, karın doyurur ve çeker gider (Öztürk, 2014: 25).

Kaysın'da ise hayatın bir görev olduğu, her insanın bu dünyaya gelmesinin bir amacı, yani bir vazifesi olduğu ve bu vazifesini ifa etmesinin kişiyi mutluluğa götüreceği inancı hâkimdir. Batı düşüncesinde insanı ve hayatı tanımlama ve anlamlandırma çabaları içinde de gördüğümüz bu yaklaşımda hayatın programlanması meselesi de önemli yer tutmaktadır. Hz. Muhammed'in "Hiç ölmeyecekmiş gibi dünya için, yarın ölecekmiş gibi ahiret için çalış" hadisini hatırlatan Emile Littre'nin şu sözü bu konuda Batılı düşünürlerce ortaya konan fikirlerden sadece biridir: "Hayatın ciddi bir programını yapmak isteyen her zaman sanki çok uzun yaşayacakmış gibi hareket etmeli ve yakında ölecekmiş gibi de kendini ayarlamalıdır" (Yakit, 1993: 59).

Kaysın Kuliyev'in hayatına baktığımızda benzer bir programlama görürüz. O hayatı boyunca çok çalışmış, birçok iş yapmış ancak en az yaptıkları kadarını da programladığı ve planladığı halde yapamadan gitmiştir. Ağır hasta olarak yattığı ya da ölümünün yaklaştığını hissettiği dönemlerde dahi hayattan kopmamış, sanki hep yaşayacakmışçasına planlarını yapmaya devam etmiştir. Onun ölümü öncesinde hastanede yatarken yazdığı ve "Moi Planı, Moya Meçta (Planlarım, Hayalim)" başlığıyla makalelerinin bulunduğu kitabında da yer alan notlar bu durumun en bariz vesikasıdır. Şair ağır hasta şekilde yatarken dahi hayattan kopmamış, geleceğe dair yazmayı planladığı kitapları, çalışmaları not etmiş⁴; ancak bu yazıyı yazdıktan iki yıl sonra hayata gözlerini yummuştur.

Kaysın da Hayyam'a benzer şekilde dünya hayatını değerli bulur. Fakat bakış açısında ciddi fark vardır. Hayyam'ın her günün değerini bilmekten kastı derdi, tasayı bırakıp gününü gün etme şeklindedir. Kaysın ise daha kaç günü olduğu belli olmayan bu dünyada elinde var olan vaktinin değerini teslim eder; ancak vaktini zevk u safa içinde geçirmek için değil, yukarıda da ifade edildiği gibi, dünyada vazifesi olduğu şeyi yapmak için kullanılmalıdır bu zaman. Kaysın her vardığı güne şükreder ve onu güzel ve "dolu" şekilde yaşamayı ister.

⁴ Daha fazla bilgi için bkz. Kaysın Kuliev (2007). "Moi Planı, Moya Meçta", *Um. Okrnlenniy Svobodoy*, (Haz. E.E. Kulieva), İzdatelstvo Elbrus, Nalçik, s.54-60.

Yazım çok mu az mı önümde Çok değerli bunun için
Benim haberim yok bundan. Kışım, yazım, günüm, gecem. (Kuli, 2009: 389)

Hayyam'ın dünyaya olan kötümser, bedbin bakışına mukabil; Kaysın Kuliyeve daima iyimserdir. Atom bombalarının patladığı; II. Dünya Savaşı'nın milyonlarca insanın ölümüne yol açtığı; Hitler, Stalin gibi diktatörlerin insan kıyımları gerçekleştirdiği bir dönemde yaşamasına rağmen iyiliğin kazanacağına olan umudunu hiçbir zaman kaybetmemiştir. Onun hayat sevgisi bitmez tükenmezdir ve bu sevgisinde tabiat büyük bir yer tutar. Şair bütün bir dünyayı baba ocağı gibi görür. Bu dünya bir emanettir ona göre ve kendi anne babası ona nasıl bırakmışlarsa evini, yurdunu; o da çocuklarına güzel bir dünya bırakmayı vazife bilmektedir:

Benden sonra dünyaya ne olursa olsun Dünya baba ocağım, büyüdüğüm,
Demem. Buğdayları baş veredursun. Dursun o bozulmadan, olmasın eski!
Benden sonra dünya kül olsun demem. Dünya mahvolsun demem benden sonra,
Hayır, her yaz göğersin meşe! Böyle söylemeden gittiler anam, babam.
(Kuli, 2008: 279)

Kuliyeve'in şiirlerinde dünyada hayatın devamlılığının esas olduğu sıklıkla vurgulanır. Bu bağlamda, insan ölse de ardında bıraktıkları kalanların işine yaramalı, bir başka deyişle, insan arkasında faydalı bir şeyler bırakmalıdır. Kaysın, elde var olanın, esas olanın bu dünya ve hayat olduğu noktasında Hayyam'la benzer; fakat biri hayatı zevk ile diğeri ise borcu olan vazifeyi yapmakla geçirmek gerektiğine inanmaktadır. Kuliyeve insana verilmiş en büyük hediye, onun için en önemli ve en değerli şeyin hayat olduğunu düşünmektedir. Hayyam ise şiirlerinde dünyaya niçin geldiğini bilmeyen, idealsiz, adeta doğduğuna pişman bir görüntü çizer. Kaysın "Son Vakitte" adlı şiirinde dünyayı ve hayatı bir kitaba benzetir. Şair sonuna kadar okuyup da anlayanın olmadığı bu kitabı anlamaya gayret etmektedir. Bu bakış açısı da Hayyam'la benzerdir. Kaysın 1973 yılında kaleme aldığı "Ömer Hayyam'a Söylüyorum" başlıklı şiirinde Hayyam'a seslenir, onun sözlerinin kendisi için bir hediye olduğunu ve bazen acı bazen tatlı olsa da kendisinin de tıpkı onun gibi dünyaya ve hayata ne kadar bağlı olduğunu ifade eder:

Ömer Hayyam, ben de iyice anladım Ömer Hayyam, izin ver yanında
Zamanı geldiğinde kış gelmeden kalmadığını, Bu bahar günü hayat için içmeye!
Ben de senin bildiğin gibi bilip kaldım Pahası yok çiçeklenen şeftaliyi görmenin
Hayattan başka bir şey olmadığını. Hayyam, beraber alkış turalım
yeryüzüne!
(Kuli, 2009: 201)

1.3. İnsan Sevgisi/ İyilik-Kötülük

Hayyam dünyaya millî, manevî dinamiklerden bağımsız bir gözle bakmakla birlikte Makyavelist bir yaklaşıma da sahip değildir. Mutlu yaşamayı, zevk duymayı, dünyadan tat almayı ister; fakat bunlara ulaşmak için her yolu mubah görmez. İyi insan olmayı önemli bulur, hatta mazlum olmayı zalim olmaya tercih eder:

Elinden geldiği kadar kimseyi incitme,
Kimseye hiddet edip darılma;
Eğer daimî bir rahata ermek istersen
Daima kendin incin, lakin kimseyi incitme! (Seratlı, 2006: 196)

Burada dikkat çekici olan, Hayyam'ın iyilik düşüncesinde dahi dünyada rahat etme amacı taşımasıdır. Ancak her halükarda şiirlerinde hümanist, tabiatı ve dünyayı çok seven bir portre karşımıza çıkmaktadır.

Yüreği insan sevgisiyle dolu olan Kuliye de hep savaşın, ölümün, faşizmin karşısında; barışın, kardeşliğin yanında yer almıştır. Ömrü boyunca daha güzel bir dünyanın özlemini duymuş; ağaçların, hayvanların, çiçeklerin yok edilmesinden dahi büyük üzüntü duymuştur. Bu bağlamda Kaysın'daki sevgi hümanizmden daha kapsayıcıdır. Onun sevgisi sadece insanlara değil, tüm varlığadır. Aşağıdaki şiiri bu bakış açısını en iyi şekilde yansıtmaktadır:

Bir ineğin boynuzunu kırsalar da,
İncindim dağda çocuk günlerimde,
Yolda bir katıra vursalar da,
Bir üzüntü çöktü gönlüme.
Birisi bir köpeği silahla vurduğunda,
Gücüm olmasa da taş alıp koştum,
Erken doğan kuzuyu fırtınada
Göğsüme bastırıp şafağa kavuştum.
Talihli sayarım bir çocuğun tırnağı
Kırılıp, o boş yere acı duymasa,
Yeşerip duran kızılığın dalı,
Yeşil dalı beyhude kırılmasa! (Kuli, 2008: 175)

Kuliye'in insan ve tabiata olan sevgisini dile getirdiği şiirleri Hayyam'a oranla çok daha fazladır. Bunda onun yaşadığı dönemin çok karışık ve kanlı bir dönem olmasının etkisi olmalıdır. Kaysın Kuliye Rusya'da doğduğu yıl gerçekleşen Ekim Devrimi'nin getirdiği sancıları yakinen yaşamış, genç yaşında II. Dünya Savaşı'na bizzat katılmış, bu yıllarda Hiroşima ve Nagazaki'ye atom bombası atılmasına, Nazi çılgınlığına, toplama kamplarına, gaz odalarına, milyonlarca masum insanın yok edilmesine, savaşın sebep olduğu acı ve gözyaşına şahit olmuştur. Daha sonrasında birçok başka halk gibi kendi insanları topyekûn sürgün edilmiş, Stalin döneminin insan kıyımını görmüştür. Kaysın dünyanın başka taraflarındaki olumsuz gelişmelerden de üzüntü duymuş, İspanya iç savaşı ya da Vietnam Savaşı gibi olaylar üzerine kötülüğe karşı iyiliği; ölüme karşı hayatı; karanlığa karşı aydınlığı savunan şiirler kaleme almıştır. Vietnam Savaşı'nın sürmekte olduğu 1965 yılında yazdığı bir şiirin son kıtası şu şekildedir:

Kan olduğunu mayıs göğünün

Analar görmesinler.

Kaderden en büyük dileğim:

Çocuklar ölmesinler! (Kuli, 2008: 195)

Bizzat savaşın içinde olduğu yıllarda ölümün, daha doğrusu insanoğlunun çirkin yüzünü de yakından gören Kaysın kin, düşmanlık ve savaşın dünyaya sadece acı, gözyaşı, açlık ve ölüm getireceğinin farkındadır ve bu hakikati şiirlerinde sıklıkla ifade eder. Bununla birlikte şair bütün olumsuzluklara rağmen hayata, insanlığa ve iyiliğin galip geleceğine olan ümidini hiç kaybetmemiştir. İnsanı seven ve emeğe değer veren herkesi kardeş olarak görür. “Yirminci Yüzyılın Şairlerine (Kuli, 2008: 407)” şiirinde bu yüzyılda gerçekleşen tüm olumsuzluklara rağmen geleceğe olan umudunu dile getirir.

1.4. Yaşlılık/ Ölüm/ Fanilik

Kırlangıç (2007: 68)’ın çok güzel ifadesiyle, Hayyam’ın şiirlerinde bir “felsefi hüznün” görülmektedir. Zira insan ölüm karşısında çaresizdir, bu kadar güzel olan dünyadan önünde sonunda gideceğinin farkındadır; lakin bu durumu değiştirmeye gücü yetmemektedir. Madem ölüm kesin, başka bir dünya da yok, o zaman “an”ın kıymetini bilip doyasıya yaşamalıdır. Hayyam’ın adeta şarap içerek dünyadan intikam almayı ifade eden dörtlüğü ilgi çekicidir:

Çekmeyiz aşağılık dünyanın gamını;

Özleriz gül rengi şarabın canını;

Şarap dünyanın kanı, dünya ise kanlımız;

Niçin içmeyelim kanlımızın kanını (Kenar, 2014: 312).

Tabii ki gerçek anlamıyla bakılırsa dünyayı, ölümü, faniliği unutmak için kendini şaraba ve vaktini güzel geçirmeye verme gibi okunan bu dizeler, mecazî anlamıyla bakılırsa aşk şarabıyla kendinden geçerek masıvayı temsil eden dünyayı terk etme şeklinde de yorumlanabilir. Ancak çoğu araştırmacı Hayyam’ın tasavvufî bir düşünceye sahip olmadığı konusunda birleşmektedirler.

Hayyam, şiirlerine göre bakıldığında, bu dünyanın tek gerçek olduğuna, sonrasında başka bir yere gidilmeyeceğine, yaratılışın da bir maksadı olmadığına inanmaktadır. “*İnancının tabii sonucu olarak bedbindir. Ölüm ve ölümden öte ne olacağımız düşüncesi karamsarlığın kaynağıdır.*” (Seratlı, 2006: 111). İnsanın faniliği karşısında duyulan çaresizlik ve bedbinlik onun dizelerinde sıklıkla karşımıza çıkar:

Farz et ki, dünyada istediğin gibi yaşamışsın sonu ne?

Farz et ki, bu ömür kitabını baştanbaşa okuyup bitirmişsin sonu ne?

Farz edeyim ki, bu dünyada yüz sene gönlüne göre ömür sürmüşsün,

Farz et ki yüz sene daha yaşayacaksın sonu ne? (Seratlı, 2006: 160) ya da

Bizden önce de çok gündüz, gece geçti,
Çok dönüp durdu felek, ne canlar yedi.

Usulca bas toprağa! Belki de o:

Eşsiz bir güzelin gözbebeğiymi (Kırca, 2006: 116).

Ömer Hayyam'ın ölümün bilinmezliği, insanoğlunun dünyadaki durumu, ecel, yaşlılık konularında pek çok rubaisi vardır. Bu rubailerde dikkati çeken bir nokta, yukarıda da bir örneği verilen, ölen kişinin toprağından kadeh ya da sürahi yapılması ya da genel anlamda “toprak olma” metaforunun çok sık kullanılmasıdır. Aynı şekilde; ecel, ölümden sonra ne olacağı, varoluşun sırları vb. konularda da birçok çarpıcı dörtlüğü bulunmaktadır:

Bu varlık denizi nereden gelmiş, bilen yok;

Öyle bir inci ki bu büyük sır, delen yok;

Herkes aklına eseni söylemiş durmuş,

İşin kaynağına giden yolu bulan yok (Polat, 2008:114).

Fuad Köprülü Hayyam'la ilgili değerlendirmesinde şunları söyler: “*Hayatın sonsuz bir değişmeden ibaret olduğunu pek acı bir surette duyan bu şair, yeryüzünde uyuyanlarla toprak altında çürüyenleri hep birden düşünüyordu. Onun gözünde bütün bu didinmeler, bütün bu tantanalar, debdebeler boştu. Tus Kalesi üzerinde gördüğü ufacak bir kuş ona en büyük saltanatların bile hayatın daima esen rüzgarlarına nasıl yenildiğini duyuruyordu. İşte Hayyam bu karamsar görüş karşısında şarap kâsesiyle dilberlerin kırmızı dudaklarından başka bir şeye kıymet vermemek gerektiğine inandı ve ‘harabat’a kapandı.*” (Seratlı, 2006: 26-27).

Kaysın “Ömer Hayyam’a Söylüyorum” şiirinde ecel, yaşlılık, dünya ve onun fani oluşu hakkında onunla aynı duyguları paylaştığını bizzat kendisi ifade etmiştir. Ancak bu ortaklık sadece duygusaldır. Kaysın Kuliyev’in hayat görüşünde “çalışmak”, “üretmek” önemli yer tutar. Aynı yaklaşım yaşlılık ve ölüm olgularına bakışında da karşımıza çıkar. O, gündün güne yaşlanacağımız ve her halükarda öleceğimiz gerçeğini kabullenir ve son nefesine kadar çalışmak ve üretmek gerektiğine inanır. Henüz yirmi iki yaşında bir genç iken yazmış olduğu, aynı zamanda yaşlılık üzerine kaleme aldığı ilk şiir olan, “İhtiyarlık Gelse” başlıklı çalışmasında “sakalı ağarana dek çalışarak yaşamayı istediğini, gençlere de ‘yiğitler gibi yaşayın dünyada’ dediğini” ifade eder.

Söz konusu “yiğitçe yaşama” imgesi Kuliyev’in şiirlerinde pek çok kez karşımıza çıkar. Ölüm insanoğlunun karşısındaki en mutlak hakikattir. Kaysın Hayyam gibi bu durumdan elemelenir; fakat onun gibi bu acıyı unutmak için şaraba, zevke ve boşvermişliğe vermez kendini. Bilakis bu gerçeğin karşısında dimdik durmayı öğütler ve böyle davranmayı “yiğitlik” olarak tavsif eder. Başka bir şiirinde ise yaşlılık gelip çattığında dahi dünyadan elini eteğini çekmemeyi, vazifesini yapmaya devam etmeyi “büyük insanlık ve “büyük kahramanlık” olarak niteler:

Önünde günün az kaldığında,
Yolun da iyice kısaldığında,

Ümit kesmeden dünyadan,
Hayattan ya da insandan,

İrade gösterip yürüyen, Ne büyük insanlıktır bu,
Vazifesine devam eden, Ne büyük kahramanlıktır bu (Kuli, 2009: 294).
Kaysın ilk şiirlerinden sonuncusuna kadar yaşlılık, fanilik ve ölüm karşısında çaresiz olsa da kabullenmiş bir duruş sergiler. Bunun çok az istisnası vardır. Ölümünden bir yıl önce yazdığı bir şiirinde Ömer Hayyamvari bir ifade tarzı, hafiften bir isyan görülür:

Tabiat, sen bana gençlik,
Güç de vermiştin,
Sevinç,
Sevda, aydınlık,
İyi umut, cesaret.
Sen onları bana armağan
Etdiysen, şimdi niye
Zorla alıyorsun?
Ah, şimdi neden alıyorsun bunları?
Dilenciye zengin edip
Sonra eskisine
Neden döndürüyorsun?
Neden yapıyorsun
Sen onu dilenci? (Kuli, 2010: 247)
Bu şiir Hayyam'ın,
Tanrı gönlünce yaratır da her şeyi
Neden ölüme mahkûm eder hepsini?
Yaptığı güzelse neden kırar atar
Çirkinse suçu kim kime yüklemeli? (Kenar, 2014: 323)

dörtlüğünü andırır da Hayyam'ın itirazı yaratıcıya iken Kaysın varoluşun müsebbibi gördüğü tabiata seslenmektedir. Fakat yukarıda da ifade edildiği gibi, Kaysın ölüm-hayat ikileminde hayatın tarafını tutsa da ölümü de hayat kadar tabii bir şey olarak görür, kaçınılmaz olduğunu bilir ve kabullenir. Ölümünden önceki son şiirinde bu duyguları görmek mümkündür:

Biz yine hayat da hak, ölüm de hak diyelim,
Öledururken hayata dualar edelim.
Şu taşlar kadar yaşayacak hiçbir insan yok,
Kimine uzun, kimine kısa olur yol.
(Kuli, 2010: 294)

Ne kadar zor olsa da hayattan ayrılmak,
İnsan, yıldız, kar göremeyecek olmak,
Bir yine hayat da hak, ölüm de hak diyelim,
Öledururken hayata övgüler dizelim.

SONUÇ

Gerçek hayatında ve kendi döneminde şairlikten çok bilim adamı olarak tanınan Ömer Hayyam kendisine atfedilen rubailerde varoluş, hayat ve anlamı, ecel, ölüm gibi insanoğlunun kendi tarihi boyunca tartışageldiği ancak çözemediği meseleler hakkında ortaya koyduğu –özellikle kendi dönemi açısından- aykırı yaklaşımlarla dikkat çekmiş ve fikirleriyle kendisinden sonraki pek çok kişiyi etkilemiştir. Fakat onun fikirlerinin tüm dünyada asıl etkisi, 1859 yılında İngiliz şair Fitz Gerald tarafından şiirlerinin İngilizceye çok başarılı bir şekilde çevrilmesiyle (Kenar, 2014: 14) başlamıştır. Kaysın Kuliyeve de Hayyam’ı okuyan ve onda kendinden bir şeyler bulan bir aydın/ sanatçıdır. Kaysın ile Hayyam’ın arasındaki ilişkiyi etkiden ziyade hayata benzer şekilde bakma şeklinde nitelendirmek daha doğru olacaktır. Ömer Hayyam ve Kaysın Kuliyeve aralarında bulunan dokuz yüz yıla yakın zaman farkına rağmen dünyaya ve hayata bakışlarında büyük benzerlikler göstermektedir. Bununla birlikte, aralarında bazı yaklaşım farkları da bulunmaktadır.

Ömer Hayyam da Kaysın Kuliyeve de aşkı, sevgiyi yüce görür ve her ikisinin de şiirlerindeki aşk dünyevî ve maddîdir. Esasen, Hayyam’ın rubailerinde en çok kullandığı şarap, meyhane, sevgili, saki vb. imgelerin tasavvufi ablamlar taşıdığını iddia edenler de olmuştur; fakat bunların gerçek anlamında kullanıldığına inananlar çoğunluktadır. Kaysın’ın şiirinde ise tasavvuf düşüncesinden en ufak bir iz yoktur.

İki şairin en büyük benzerliği hayat ve dünyaya olan bağlılıklarıdır. Hayyam da Kaysın da dünyayı, hayatı, tabiatı, güzellikleri gönülden sevmekte; dolayısıyla da bütün bunlardan ayrılmak da o oranda zor gelmekte, onlara acı vermektedir. Bu keder ve çaresizlik karşısında Kuliyeve’in duruşu daha olgun ve gerçekçidir. Hayyam dünyayı bir “hiç” olarak görür, hayatın bir anlamı olmadığına inanır. Gelip geçicilik ve ölüm hakikatine karşı ânı yaşamayı, güzellikle şarap içip zevk ve eğlence içinde vaktini geçirmeyi tercih eder. Kuliyeve ise dünyada herkesin bir vazifesi olduğuna ve insanın ölüm karşısında cesurca durup üzerine düşeni yapması gerektiğine inanır. Bu anlamda Hayyam hayat karşısında ne kadar pesimist ise Kaysın da o kadar iyimserdir.

İnsanı sevmek, iyi insan olmak ve dik durup küçük menfaatler için ahlakî değerlerden ödün vermemek iki sanatçıda gördüğümüz bir başka ortak düşüncedir. İkisi de din, inanç, milliyet gibi manevî dinamiklerden bağımsız olarak evrensel anlamda insan sevgisini dile getirir. Hatta Hayyam din adamı oldukları halde ahlaken yozlaşmış kişileri eleştirir. Kaysın’ın sadece insana değil, tüm varlığa karşı olan sevgisini dile getirdiği pek çok şiiri vardır ve bunların oranı Hayyam’ın benzer konudaki rubailerine göre oldukça fazladır.

Sonuç itibarıyla şu soruyu sorabiliriz: Kaysın Kuliyeve’in dünyaya ve hayata olan bağlılığı, dünyayı tek gerçek olarak kabul etmesi ve eldeki ânın en iyi şekilde değerlendirilmesi gerektiğini düşünmesi, hümanist bir dünya görüşüne sahip olması gibi yönlerden Ömer Hayyam’la aynı doğrultuda düşüncelere sahip olmasında Hayyam’ın etkisi var mıdır? Bu soruya kesin bir cevap vermek mümkün görünmemektedir. Sonuçta,

edebiyat matematik gibi iki ile ikinin toplamının dört etmesi kesinliğinde değerlendirilebilen bir alan değildir. İki şairin belirli konularda benzer düşüncelere sahip olması da birinin diğerinden kesin olarak etkilenmiş olduğunu tek başına ispat edebilecek bir veri değildir. Bununla birlikte, Hayyam'ın Kaysın için özel bir yeri olduğu ve onu fikir ve anlayış olarak yakın bulduğu söylenebilir. Hayyam, Kaysın'ın kendisine hitaben şiir yazdığı az sayıdaki şahsiyetten biridir. Söz konusu şiirde şair Hayyam'la özdeşim kurmakta ve dünyaya ortak gözle baktıklarını belirten ifadeler kullanmaktadır. Hayyam'ın Kaysın üzerinde az ya da çok bir etki bırakmış olması muhtemeldir; fakat bize göre Kaysın Kuliyeve Ömer Hayyam'ı hiç tanımamış olsa da hayata sınıksız bağlı, tüm varlığa sevgiyle dolu bir insan olurdu. Hayatına ve karakterine baktığımızda bunu görmemiz mümkündür. Bu noktada, Hayyam, Kaysın'ı etkilemiştir demek yerine, onun felsefesinin Kaysın'ın zaten var olan duygu ve düşüncelerini teyit eden, güçlendiren bir etmen olduğunu söylemek daha doğru olacaktır.

KAYNAKLAR

- ARBATLI, M. Said (2012). *Kaysın Kuliyeve; Hayatı, Sanatı ve Şiirleri*, Yayımlanmış doktora tezi. Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- COŞKUN, Menderes (2013). "Oryantalizmin 19. Asırda İslam Tarihine Kazandırdığı Bir Şahsiyet: Ömer Hayyam". *SDÜ Fen- Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 28, ss. 1-16.
- GÜZELYÜZ, Ali (2011). "Ömer Hayyam'ın Eserlerine Bir Bakış". *İ.Ü. Şarkiyat Mecmuası*, S. 19, ss. 51-62.
- HACİLANI, Tanzila- HAPÇALANI Tatyana- GELALANI Ariuvka (2002). *Baslangıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi*. C. 22. Ankara: TC Kültür Bakanlığı Yayınları.
- KADİR, A. (1969). *Bugünün Diliyle Hayyam*. Fono Matbaası.
- KENAR, Gamida (2014). *Ömer Hayyam Hayatı-Düşünceleri-Rubailer*. İstanbul: Puslu Yayıncılık.
- KIRCA, Ahmet (2014). *Ömer Hayyâm Rubâileri*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- KIRLANGIÇ, Hicabi (2007). "Ömer Hayyam (Fars Edebiyatında)", *İslam Ansiklopedisi*. C. 34. İstanbul: TDV Yayınları.
- KULİ, Kaysın (2007). *Çıgarmalarını Altıtomluğu*, (Haz. Zumakulları, T.M.-Töppeları A.M.-Tolgurları Z.H.-Kuliyları J.K.- Sozayları A.S.- Bittirleri T.S.-Doduları A.T.), C.1. Nalçık: Elbrus Kitap Basma.
- _____ (2008). *Çıgarmalarını Altıtomluğu*, (Haz. Zumakulları, T.M.-Töppeları A.M.-Tolgurları Z.H.-Kuliyları J.K.- Sozayları A.S.- Bittirleri T.S.-Doduları A.T.), C.2. Nalçık: Elbrus Kitap Basma.
- _____ (2009). *Çıgarmalarını Altıtomluğu*, (Haz. Zumakulları, T.M.-Töppeları A.M.-Tolgurları Z.H.-Kuliyları J.K.- Sozayları A.S.- Bittirleri T.S.-Doduları A.T.), C.3. Nalçık: Elbrus Kitap Basma.

- _____ (2010). *Çıgarmalarını Altıtomluğu*, (Haz. Zumakulları, T.M.-Töppeları A.M.-Tolgurları Z.H.-Kuliyarı J.K.- Sozayları A.S.- Bittirarı T.S.-Doduları A.T.), C.4. Nalçık: Elbrus Kitap Basma.
- KULİEV, Kaysın (1975). *Tak Rastet i Derevo*. Moskova: İzdatelstvo Sovremennik.
- KULİEV, Kaysın (2007). *Um. Okrılenniy Svobodoy*, (Haz. E.E. Kulieva). Nalçık: İzdatelstvo Elbrus.
- ÖZTÜRK, Zeynel (2014). *Batınî Edebiyatın Dört Aykırı Şairi Ömer Hayyam-Edip Harabî-Rıza Tefvik-Neyzen Tefvik Kolaylı*. Ankara: Alter Yayıncılık.
- POLAT, Ali (2008). *Ömer Hayyam ve Rubaileri*. İstanbul: A4 Ofset Matbaacılık.
- PÛRNÂMDÂRÎYÂN, Taki. "Ömer Hayyam'ın Gerçek Yüzü". <http://www.irankulturevi.com/turkce/name/17-18/%2804%29.pdf>, Erişim Tarihi: 20.10.2015.
- SERATLI, Tahir Galip (2006). *Ömer Hayyam Şiiri ve Felsefesi*. İstanbul: Kardelen Yayınları.
- TOLGURLANI, Zeytun (1 Mart 1963). "Ullu Cürek", *Kommunizmge Col*, s.2.
- YAKIT, İsmail (1993). *Batı Düşüncesi ve Mevlana*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- YEKBAŞ, Hakan (2009). "Divan Şairinin Penceresinden Acem Şairleri". *Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 4/ 2, ss. 1158-1187.